

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μελέτη της κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης στην πρώτη παιδική ηλικία

Η πρώτη παιδική ηλικία (2-6 ετών) είναι η περίοδος όπου τα παιδιά, πέρα από τις κρίσιμες κατακτήσεις στη γνωστική τους ανάπτυξη (αλλά και σε συνάρτηση με αυτές), αναπτύσσουν σημαντικά τις κοινωνικοσυναισθηματικές ικανότητές τους. Συγκεκριμένα, αυτή την περίοδο τα παιδιά θεμελιώνουν την αυτοαντίληψή τους, αναπτύσσουν την προσωπικότητά τους και εξοικειώνονται με κοινωνικές και πολιτισμικές προσδοκίες σχετικά με τη συμπεριφορά. Σταδιακά αναγνωρίζουν και κατανοούν τα δικά τους συναισθήματα αλλά και τα συναισθήματα των άλλων, μαθαίνουν να εκφράζουν και να διαχειρίζονται τις επιθυμίες και τις ανάγκες τους, να ζητούν και να προσφέρουν βοήθεια, να διαχειρίζονται συγκρούσεις και να επιλύουν προβλήματα με τρόπους που από τη μία είναι επιβοηθητικοί για τον ίδιο τους τον εαυτό και από την άλλη κοινωνικά αποδεκτοί.

Οι σημαντικές αυτές κατακτήσεις είναι αλληλένδετες και αλληλεξαρτώμενες. Η σημασία τους δε δεν αφορά μόνο τη συγκεκριμένη ηλικιακή περίοδο αλλά όλη τη

μετέπειτα ζωή των παιδιών. Αυτές είναι που θέτουν τα θεμέλια για την ψυχική υγεία και ευεξία, τις διαπροσωπικές σχέσεις, τη μαθησιακή ικανότητα – ουσιαστικά, δηλαδή, αποτελούν τη βάση για τα επιτεύγματα σε όλους τους τομείς της ζωής και τη συνολική ανάπτυξη.

Σημαντικό είναι ότι οι κατακτήσεις αυτές πραγματοποιούνται στο πλαίσιο των διαπροσωπικών σχέσεων των παιδιών με τους «σημαντικούς άλλους» (αρχικά με τους γονείς και τα μέλη της οικογένειάς τους και στη συνέχεια με τα άτομα στον ευρύτερο περίγυρό τους, όπως οι εκπαιδευτικοί και οι συνομήλικοι) και χρωματίζονται από το κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον. Με άλλα λόγια, τα παιδιά μαθαίνουν για τις σχέσεις, τα συναισθήματα, τις κοινωνικές προσδοκίες, και κυρίως για τον ίδιο τους τον εαυτό, διαμέσου των εμπειριών και των αλληλεπιδράσεων στα διαφορετικά πλαίσια εντός των οποίων αναπτύσσονται.

Η κεντρική σημασία της ανάπτυξης των κοινωνικών και συναισθηματικών ικανοτήτων των μικρών παιδιών έχει οδηγήσει στη δημιουργία μεγάλου αριθμού προγραμμάτων παρέμβασης.¹ Αυτά έχουν ως κοινό παρονομαστή την υποστήριξη/ενδυνάμωση των κοινωνικοσυναισθηματικών ικανοτήτων των παιδιών και

1. Στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί προγράμματα για την κοινωνική και συναισθηματική αγωγή στο σχολικό περιβάλλον και την υποστήριξη της κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών, τα οποία έχουν εφαρμοστεί πιλοτικά ή εφαρμόζονται σε ευρεία κλίμακα. Σχετικά με την ηλικιακή περίοδο που μας απασχολεί, αναφέρουμε τα: «Βήματα για τη Ζωή» (kourmousi et al., 2017), «2με6» (2to6.med.uoa.gr), «Πρόγραμμα για την καλλιέργεια, την αγωγή και τη φροντίδα παιδιών προσχολικής ηλικίας» (<http://www.ppps.ecd.uoa.gr>), καθώς και τα

την ψυχική ανθεκτικότητα και ευεξία, ωστόσο δίνουν έμφαση σε διαφορετικά σημεία ανάλογα με την επισημονική τους αφετηρία και οπτική. Αντίστοιχη είναι και η χρήση των σχετικών όρων. Για παράδειγμα, από τη σκοπιά των αναπτυξιακών και παιδαγωγικών προσεγγίσεων, και σε μια προσπάθεια «σύζευξής» τους, χρησιμοποιούνται όροι όπως συναισθηματική αγωγή, κοινωνική και συναισθηματική μάθηση, συναισθηματικός εγγραμματισμός και συναισθηματική νοημοσύνη, προσανατολίζοντας την προσοχή στην καλλιέργεια των δεξιοτήτων αυτών. Από τη σκοπιά των προσεγγίσεων που εστιάζουν στην ψυχική υγεία χρησιμοποιούνται όροι όπως πρόληψη, συναισθηματικές και συμπεριφορικές δυσκολίες ή προβλήματα ψυχικής υγείας, οι οποίοι προσανατολίζουν την προσοχή σε πιθανά δυσχερή αναπτυξιακά αποτελέσματα, σε παράγοντες που προστατεύουν ή θέτουν σε κίνδυνο την ομαλή ανάπτυξη των παιδιών. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, όλες οι σύγχρονες επιστημονικές προσεγγίσεις θεωρούν την απρόσκοπτη κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη στην προσχολική ηλικία προϋπόθεση για τη χωρίς δυσκολίες συνολική ανάπτυξη.

«RESCUR: Ένα Εμπόδιο, Μια Ευκαιρία» (www.rescur.eu) και «Κοινωνική και Συναισθηματική Αγωγή στο Σχολείο. Πρόγραμμα για την προαγωγή της ψυχικής υγείας και της μάθησης στη σχολική κοινότητα» (Χατζηχρήστου, Χ., 2011), που περιλαμβάνουν και το νηπιαγωγείο στον γενικότερο σχεδιασμό τους.

*Η υποστήριξη της κοινωνικοσυναισθηματικής
ανάπτυξης των μικρών παιδιών στις τάξεις
προσχολικής αγωγής*

Καθώς η κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών προσχολικής ηλικίας είναι ιδιαίτερα σημαντική, η υποστήριξή της είναι (ή θα έπρεπε να είναι) ένα από τα βασικά μελήματα των επαγγελματιών που ασχολούνται με αυτή την ηλικία. Η υποστήριξη της κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης στις τάξεις της προσχολικής αγωγής συμβάλλει στην ευημερία όλων των παιδιών, αλλά καθίσταται ιδιαίτερα κρίσιμη στην εκπαιδευτική ένταξη των παιδιών που προέρχονται από κοινωνικά ευάλωτες ομάδες που ενδεχομένως στερούνται ανάλογων ευκαιριών.

Οι επαγγελματίες που εργάζονται στον παιδικό σταθμό ή στο νηπιαγωγείο μπορούν να υποστηρίξουν την κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη των μικρών παιδιών με διάφορους τρόπους: μέσω της αλληλεπίδρασης και της σχέσης που αναπτύσσουν μαζί τους, μέσω της επικοινωνίας με την οικογένεια και της υποστήριξης των γονέων, μέσω της οργάνωσης του φυσικού χώρου στο περιβάλλον του παιδικού σταθμού και του νηπιαγωγείου, μέσω του σχεδιασμού και της εφαρμογής κατάλληλων δραστηριοτήτων και προγραμμάτων εκπαίδευσης, αλλά και μέσω του ημερήσιου προγράμματος στον παιδικό σταθμό ή στο νηπιαγωγείο. Όπως θα δούμε εκτενώς στη συνέχεια του βιβλίου, όλη η καθημερινότητα στις τάξεις της προσχολικής αγωγής, οι ρουτίνες όπως η προσέλευση και η αποχώρηση, η «παρεούλα», τα γεύματα, αλλά και όλη η δραστηριότητα (αυθόρμητη ή μη) των παιδιών, όπως το παιχνίδι,

οι παρές και οι φίλιες, είναι στενά συνδεδεμένες με την κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη και παρέχουν άριστες, καθημερινές και συνεχείς ευκαιρίες για την προαγωγή της.

Στόχος, προσέγγιση και περιεχόμενα του βιβλίου

Το βιβλίο στοχεύει στην ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών μικρών παιδιών στα θέματα κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης στην προσχολική ηλικία. Η προσέγγιση που υιοθετούμε για την υποστήριξη της κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης όλων των παιδιών βασίζεται στην κατανόηση της ανάπτυξης αυτής (και των διαδικασιών με τις οποίες επιτυγχάνεται) στο πλαίσιο πολύπλοκων και πολυεπίπεδων σχέσεων και συνεργασιών σε ενδο-ατομικό, δι-ατομικό, οικογενειακό επίπεδο, σε επίπεδο σχολείου, κοινότητας, κοινωνικών και πολιτισμικών δομών. Με άλλα λόγια, υιοθετούμε την άποψη ότι η ανάπτυξη των παιδιών συντελείται εντός κοινωνικοπολιτισμικών πλαισίων, τα οποία λαμβάνονται υπόψη όχι απλώς ως παράγοντες επίδρασης στο αναπτυσσόμενο άτομο αλλά ως συνθήκες που συν-διαμορφώνουν και διαμεσολαβούν την ανάπτυξη των παιδιών. Υποστηρίζουμε ότι οι προσπάθειες υποστήριξης και προαγωγής των αναπτυξιακών ικανοτήτων των παιδιών χρειάζεται να λαμβάνουν υπόψη τη δυναμική αλληλεπίδραση των διαφορετικών πλαισίων της ανάπτυξης.

Παράλληλα το βιβλίο έχει στόχο να ενισχύσει την κατανόηση από την πλευρά των παιδαγωγών της σύνδεσης της κοινωνικής και συναισθηματικής αγωγής με την καθημερινή πρακτική στο νηπιαγωγείο και τον παι-

δικό σταθμό. Οι κοινωνικοσυναισθηματικές δεξιότητες μπορούν να καλλιεργηθούν μόνο μέσα σε ένα υποστηρικτικό περιβάλλον θετικών σχέσεων αλλά ταυτόχρονα είναι απόλυτα συνδεδεμένες με την καθημερινότητα. Δεν αντιμετωπίζουμε την «ανάπτυξη των κοινωνικοσυναισθηματικών δεξιοτήτων» ως αντικείμενο ξεχωριστής διδασκαλίας, ως ένα «μάθημα» στο πρόγραμμα του νηπιαγωγείου ή του παιδικού σταθμού, αλλά ως αποτέλεσμα μιας διαρκούς εμπειρίας.

Ο σκοπός μας δεν είναι να προσφέρουμε ακόμα ένα βιβλίο με πληροφορίες πάνω στο θέμα της κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης. Η βιβλιογραφία, ελληνική και διεθνής, είναι πλουσιότερη τόσο σε θεωρητικό όσο και σε ερευνητικό επίπεδο. Από την άλλη, ούτε είναι σκοπός μας να δώσουμε πρακτικές οδηγίες για τη διαχείριση καθημερινών θεμάτων που προκύπτουν στο νηπιαγωγείο και άπτονται της ανάπτυξης κοινωνικοσυναισθηματικών ικανοτήτων. Η προσπάθειά μας επικεντρώνεται στη διασύνδεση αυτών των θεμάτων που προκύπτουν με τη θεωρία, αφού μόνο μια τέτοιου είδους κατανόηση μπορεί να βοηθήσει τους/τις εκπαιδευτικούς στην εύρεση των λύσεων που ταιριάζουν σε κάθε περίπτωση ξεχωριστά, στο μοναδικό πλαίσιο όπου αυτή εμφανίζεται. Δεν προτείνεται μια σειρά παρεμβάσεων και η εφαρμογή τους, αλλά η κατανόηση πως πίσω από τις πρακτικές που ακολουθούμε υπάρχουν οι επιστημονικές θεωρίες που μας καθοδηγούν, αλλά και οι προσωπικές μας θεωρίες και πεποιθήσεις για τα παιδιά και το πώς αναπτύσσονται, όπως και τα προσωπικά μας βιώματα που πολύ συχνά ανακατεύονται και επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο σχετιζόμαστε και αλληλεπιδρούμε μαζί τους. Προσφέροντας παρα-

δείγματα από τη ζωή στο νηπιαγωγείο και συνδέοντάς τα με τη θεωρία, το βιβλίο αυτό επιδιώκει να ενισχύσει τον αναστοχασμό, την ενδοσκόπηση και τη (βασισμένη στη θεωρητική κατανόηση των σχετικών θεμάτων) αναζήτηση εποικοδομητικών προσεγγίσεων, με στόχο την ανάπτυξη και την ευεξία των παιδιών, αλλά και την προσωπική και επαγγελματική ανάπτυξη και ευεξία των παιδαγωγών.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου αναλύεται η σύνθετη έννοια της κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης. Εξετάζονται αναλυτικά οι κοινωνικές και οι συναισθηματικές δεξιότητες και η αντίληψη του εαυτού, οι προϋποθέσεις και οι συνθήκες που επηρεάζουν την ανάπτυξή τους. Επίσης, συζητείται η κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη μέσα στο πλαίσιο της προσχολικής αγωγής. Για τα περισσότερα παιδιά το πλαίσιο του παιδικού σταθμού ή του νηπιαγωγείου αποτελεί το πρώτο εξωοικογενειακό πλαίσιο στο οποίο συμμετέχουν συστηματικά και επηρεάζονται σημαντικά από αυτό. Η λειτουργία του αναφορικά με την κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη μπορεί να είναι υποστηρικτική για όλα τα παιδιά και επανορθωτική για παιδιά με δυσκολίες ατομικές ή/και κοινωνικές. Στο κεφάλαιο αναγνωρίζονται και συζητώνται οι παράμετροι που επηρεάζουν την κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη στα πλαίσια της προσχολικής αγωγής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο η συζήτηση εστιάζεται στην καθημερινότητα των μικρών παιδιών στον παιδικό σταθμό ή στο νηπιαγωγείο και στο πώς αυτή μπορεί να προαγάγει την κοινωνικοσυναισθηματική τους ανάπτυξη. Με γνώμονα την κάλυψη της ανάγκης των παιδιών για σωματική και συναισθηματική ασφάλεια,

την αναγνώριση των πολύπλοκων και συχνά δύσκολων συναισθημάτων που εκδηλώνονται σε μια τάξη με μικρά παιδιά, και τέλος την πρωταρχική σημασία των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα σε όλους τους εμπλεκόμενους στην εκπαιδευτική διαδικασία εξετάζονται οι καθημερινές διαδικασίες στο νηπιαγωγείο (π.χ. η διαδικασία του αποχωρισμού από τους γονείς, η ρουτίνα του φαγητού κ.λπ.) και ο κατάλληλος χειρισμός ώστε να επιτευχθεί η κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη των μικρών παιδιών.

Στο τρίτο κεφάλαιο η προσοχή στρέφεται στην ομάδα των ομηλικών: εξετάζονται οι πολυεπίπεδες σχέσεις των μικρών παιδιών με τους συνομηλικούς τους στο πλαίσιο των τάξεων προσχολικής αγωγής και η σημαντική συμβολή τους στην κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη (ή την αναστολή της). Συγκεκριμένα, συζητώνται η σχέση του παιδιού με την ομάδα της τάξης (η αποδοχή, η δημοφιλία και οι ρόλοι που ανατίθενται από την ομάδα), οι δυαδικές σχέσεις (η φιλία και η ποιότητα αυτής) και τέλος η επιθετικότητα και η θυματοποίηση στο πλαίσιο των τάξεων προσχολικής αγωγής.

Τέλος, το τέταρτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στο παιχνίδι. Καθώς είναι ένα κεντρικό θέμα που συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη των παιδιών σε όλους τους τομείς και έχει ισχυρή παρουσία στα προγράμματα της προσχολικής αγωγής, το παιχνίδι εξετάζεται λεπτομερώς σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο για τα παιδιά της πρώτης παιδικής ηλικίας. Το κεφάλαιο χωρίζεται σε τρία υποκεφάλαια στα οποία το παιχνίδι μελετάται όχι μόνο σε σχέση με τα αναπτυξιακά επιτεύγματα που επιφέρει αλλά και ως δραστηριότητα με νόημα και σημασία για τα ίδια τα παιδιά. Επίσης,

εξετάζεται ο ρόλος των εκπαιδευτικών αναφορικά με την υποστήριξη ή τον έλεγχο του παιχνιδιού στην τάξη του νηπιαγωγείου.

Η προσπάθειά μας στο βιβλίο είναι να προσεγγίσουμε την κοινωνικοσυναισθηματική συνιστώσα ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ανάπτυξης των παιδιών, αλλά και της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην προσχολική ηλικία. Στον επίλογο του βιβλίου καταθέτουμε τις τελικές μας σκέψεις/προτάσεις για το πώς αντιλαμβάνομαστε την κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη μέσα στα πλαίσια της προσχολικής αγωγής. Ελπίζουμε μέσω συνολικά του βιβλίου να καταφέρουμε να αναδείξουμε την πολυπλοκότητα και τη σημασία της κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης για τα μικρά παιδιά και να δώσουμε μια εικόνα αυτού που εμείς νιώθουμε ότι πραγματικά σημαίνει «μεγαλώνουμε στο νηπιαγωγείο».

1.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ:

Τι είναι, ποια η σημαντικότητά της
και ποιος ο ρόλος της προσχολικής αγωγής

Εισαγωγή

ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΑΥΤΟΥ είναι να προσδιορίσουμε την έννοια της κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης και να παρουσιάσουμε τη σημασία της για την ολόπλευρη ανάπτυξη των παιδιών και τη μάθηση. Η ανάλυση που ακολουθεί σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί εξαντλητική ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας. Αντίθετα, επιχειρεί μια εισαγωγή στις τρεις αλληλοσυνδεόμενες πτυχές που συνθέτουν την έννοια αυτή (αντίληψη εαυτού, κοινωνικές και συναισθηματικές δεξιότητες), δίνοντας έμφαση στη σημασία που έχουν οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις των παιδιών με τους σημαντικούς ενήλικες και τους συνομηλίκους για την πραγμάτωσή τους καθώς μεγαλώνουν τα παιδιά.

Αν και το βιβλίο εστιάζεται στην πρώτη παιδική ηλικία, στη σχετική συζήτηση γίνονται αναφορές και στη βρεφική περίοδο με στόχο την καλύτερη κατανόηση των

θεμάτων που παρουσιάζονται και με βάση το σκεπτικό ότι οι κατακτήσεις στους διαφορετικούς τομείς που απαρτίζουν την κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη έχουν σύνδεση και συνέχεια μεταξύ τους.

Το σύνολο του κεφαλαίου διατρέχουν οι σκέψεις για την πρακτική αξία των θεωρητικών θέσεων και των ερευνητικών ευρημάτων που παρουσιάζονται, που μπορούν να δώσουν ιδέες για την εφαρμογή τους σε καθημερινές πρακτικές σε πλαίσια προσχολικής αγωγής αλλά και αφορμή για αναστοχασμό.

1.1 *Τι εννοούμε με τον όρο κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη*

Με τον όρο κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη (ΚΣΑ) αναφερόμαστε στις διαδικασίες εκείνες με τις οποίες τα παιδιά αφενός αναπτύσσουν την αίσθηση του εαυτού τους και διαφοροποιούνται από τους άλλους, και αφετέρου εντάσσονται στην ευρύτερη κοινωνική και πολιτισμική ομάδα στην οποία μεγαλώνουν (Lightfoot et al., 2014). Η μία πλευρά δηλαδή αφορά τη διαδικασία με την οποία κατακτούν και βιώνουν τα συναισθήματα και επεξεργάζονται τη γνώση, τις αξίες, τους κανόνες και τις συμβάσεις της κοινωνίας τους σχετικά με τη συμπεριφορά σε διάφορες συνθήκες. Η άλλη αφορά τη διαμόρφωση των δικών τους χαρακτηριστικών τρόπων με τους οποίους εκφράζουν τα συναισθήματα, συναλλάσσονται και αλληλεπιδρούν με τους άλλους (Craig & Baucum, 2007).

Πιο συγκεκριμένα, όταν μιλάμε για την ΚΣΑ εννοούμε:

- α. τις κοινωνικές δεξιότητες, όπως την ευαισθητοποίηση και το ενδιαφέρον προς τους άλλους, τη συμμετοχή σε μικρές και μεγάλες ομάδες, τη σύναψη και διατήρηση στενών σχέσεων, το νοιάξιμο, το μοίρασμα, τη φιλικότητα, την ανταπόκριση στα μηνύματα και στις ανάγκες των άλλων, την αποτελεσματική επικοινωνία, την κατανόηση και την αποδοχή απόψεων και ιδεών των άλλων
- β. τις συναισθηματικές δεξιότητες, όπως την κατανόηση, έκφραση και διαχείριση συναισθημάτων, την αναγνώριση και έκφραση επιθυμιών και αναγκών, και
- γ. την αίσθηση που διαμορφώνουν τα παιδιά για τον εαυτό τους, η οποία συνδέεται στενά με τους τρόπους που κατανοούν, εκφράζουν και διαχειρίζονται συναισθήματα, συνδιαλέγονται με τους άλλους, πράττουν, αποφασίζουν, επενεργούν στο περιβάλλον τους και το συν-διαμορφώνουν.

Παραδείγματα θετικής εκδήλωσης των παραπάνω στην καθημερινή συμπεριφορά των παιδιών είναι η έκφραση συναισθημάτων με τρόπους κοινωνικά αποδεκτούς και εποικοδομητικούς για τον εαυτό, η κατανόηση της συναισθηματικής κατάστασης του εαυτού και των άλλων, η δημιουργία θετικών σχέσεων με συνομηλίκους αλλά και ενήλικες, το αίσθημα ασφάλειας και αξίας, η εμπιστοσύνη στον εαυτό, η ικανότητα για εξερεύνηση, η πρωτοβουλία και λήψη αποφάσεων και η ικανότητα για συνεργασία. Αντίθετα, δυσκολίες στους παραπάνω τομείς εκφράζονται, για παράδειγμα, με δυσχέρεια στη σύναψη σχέσεων, στη ρύθμιση των συναισθημάτων και της συμπεριφοράς, με δυσκολία στο παιχνίδι με

συνομηλικούς, με την αποφυγή των προκλήσεων και των απαιτητικών συνθηκών, όπως και με την επιθετική συμπεριφορά (Denham, 2006· Denham & Brown, 2010).

Η ΚΣΑ συμβαίνει στο πλαίσιο των αλληλεπιδράσεων και των σχέσεων που τα παιδιά αναπτύσσουν αρχικά με τα πρόσωπα πρωταρχικής φροντίδας και στη συνέχεια με άλλους σημαντικούς ενήλικες και συνομηλικούς, πάντα μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Στην ακαδημαϊκή ψυχολογία, η άποψη αυτή συνδέεται με δύο σημαντικές αλλαγές που έχουν σημειωθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Η πρώτη αφορά την προσέγγιση της ανάπτυξης ως συμμετοχή σε κοινωνική αλληλεπίδραση στο πλαίσιο πολιτισμικών δραστηριοτήτων και πρακτικών (ενδεικτικά Vygotsky, 1997· Rogoff, 1990, 2003). Η δεύτερη περιλαμβάνει τις αντιλήψεις για την ικανότητα των βρεφών να συν-ρυθμίζουν την αλληλεπίδραση με τους άλλους (ενδεικτικά Κουγιουμουτζάκης, 2010· Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007· Trevarthen, 1998) και των μεγαλύτερων παιδιών να λειτουργούν ως δρώντα πρόσωπα που συν-διαμορφώνουν την κοινή δράση, ερμηνεύουν ενεργητικά τον κόσμο γύρω τους και τον επηρεάζουν (Μακρυνιώτη, 2020· Rogoff, 2003). Τονίζεται δηλαδή ο κοινωνικός χαρακτήρας της ανθρώπινης συμπεριφοράς και ο ενεργός ρόλος των παιδιών ως συν-μετόχων ήδη από τη γέννηση, καθώς και το γεγονός ότι η ανάπτυξη συντελείται μέσα στα διάφορα πλαίσια κοινωνικής αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας.

1.2 Κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ανάπτυξη των παιδιών συντελείται σε κοινωνικά πλαίσια και σε αλληλεπίδραση με άλλους ήδη από τη γέννηση. Τα βρέφη, τα νήπια και τα μεγαλύτερα παιδιά εκφράζουν, κατανοούν και διαχειρίζονται τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά (τη δική τους και των άλλων) και κατακτούν την αίσθηση που έχουν για τον εαυτό τους στο πλαίσιο των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων που αναπτύσσουν σε κοινωνικές καταστάσεις. Τα συναισθήματα, η κοινωνική συμπεριφορά, οι συναισθηματικές και κοινωνικές δεξιότητες είναι καίριας σημασίας για τη δημιουργία και τη διατήρηση της αλληλεπίδρασης, της επικοινωνίας με τους άλλους και τη σύναψη σχέσεων, ενώ ταυτόχρονα κατακτώνται και εξελίσσονται μέσα από αυτές. Επομένως, όπως θα φανεί και στις παρακάτω ενότητες, η κοινωνική και συναισθηματική πτυχή της ανάπτυξης και η αντίληψη του εαυτού είναι στενά συνδεδεμένες η μία με την άλλη.

Κοινωνική ανάπτυξη και κοινωνικές δεξιότητες

Τα βρέφη είναι εγγενώς κοινωνικά, γεννιούνται και ξεκινούν τη ζωή τους σε έναν κοινωνικό κόσμο με την τάση να προσανατολίζονται προς άλλους ανθρώπους και να εμπλέκονται σε κοινωνικές αλληλεπιδράσεις (Trevarthen, 1998). Από νεογέννητα δείχνουν ενδιαφέρον για τους άλλους, αντιλαμβάνονται την παρουσία τους, είναι ικανά για βλεμματική επαφή, μπορούν να

μιμούνται τις εκφράσεις του προσώπου ενός άλλου, έχουν και δείχνουν συναισθηματικές αντιδράσεις, συμμετέχουν σε αλληλεπίδραση με αυτούς που τα φροντίζουν. Οι αλληλεπιδράσεις αυτές είναι από την αρχή αμοιβαίες. Όταν δηλαδή λέμε ότι τα βρέφη από νωρίς συμμετέχουν σε κοινωνική αλληλεπίδραση με άλλους, δεν εννοούμε απλά την ταυτόχρονη παρουσία δύο ή περισσότερων συντρόφων, αλλά τον συντονισμό των δραστηριοτήτων τους.

Από τη γέννηση τα βρέφη επιδεικνύουν τέτοια ικανότητα, όσο όμως μεγαλώνουν ανταποκρίνονται ολοένα και περισσότερο κοινωνικά καθώς χρησιμοποιούν σήματα από τους άλλους και κατευθύνουν τη συμπεριφορά τους ώστε να εδραιώσουν την επαφή με τον άλλον (π.χ. μέσα από κλάμα, φωνοποιήσεις, οπτική παρακολούθηση του άλλου ατόμου). Από νωρίς δηλαδή κατανοούν και ανταποκρίνονται στα σήματα των άλλων και ταυτόχρονα ρυθμίζουν την επικοινωνία στέλνοντας τα δικά τους σήματα. Για παράδειγμα, κοιτάζουν έντονα μέσα στα μάτια όταν επιθυμούν να συνεχιστεί η αλληλεπίδραση, αλλά αποστρέφουν το βλέμμα όταν κουραστούν. Η αρχική βλεμματική επαφή με τα άτομα που τα φροντίζουν εμπλουτίζεται σιγά σιγά με χαμόγελα και αλληλουχίες επικοινωνίας, με επίκεντρο αρχικά την ίδια την αλληλεπίδραση και τη διατήρησή της και στη συνέχεια κάποιο εξωτερικό αντικείμενο. Μέσα από τέτοιες ανταλλαγές, τα βρέφη συμμετέχουν στο μοίρασμα συναισθηματικών εμπειριών και μούνται στην προσμονή και στο να περιμένουν τη σειρά τους:

Τα μάτια του καρφώθηκαν στα δικά της και κοιτάζονταν σιωπηλοί, μέχρι που η μητέρα είπε «Ει!», άνοιξε διά-

πλατα τα μάτια της, ανασήκωσε τα φρύδια και τέντωσε το κεφάλι προς τα πάνω και προς το βρέφος. Σχεδόν ταυτόχρονα, τα μάτια του βρέφους άνοιξαν διάπλατα, το κεφάλι του μετακινήθηκε μπρος-πίσω, το χαμόγελό του πλάτυνε. Τότε εκείνη είπε: «Έι, γεια σου ... γεια σου ... γειαα σου!» ο τόνος της φωνής της ανέβηκε και τα «γεια σου» έγιναν πιο μακρόσυρτα και τονισμένα σε κάθε επανάληψη. Με κάθε φράση, το βρέφος έδειχνε περισσότερη ευχαρίστηση και το σώμα του αντηχούσε σχεδόν σαν μπαλόνι που φουσκώνει (από Stern, 1977, σελ. 3, όπ. αναφ. στο Lightfoot et al., 2014, σελ. 307).

Σταδιακά, τα βρέφη χρησιμοποιούν κοινωνικοποιημένους τρόπους λεκτικής και μη λεκτικής επικοινωνίας για να εκφράσουν τις ανάγκες τους, τα συναισθήματά τους και να σχετιστούν με τους άλλους, και αναπτύσσουν δεξιότητες που τους επιτρέπουν να συμπεριφέρονται ανάλογα με την περίσταση και τα άτομα με τα οποία βρίσκονται. Δυαδικά, πρόσωπο με πρόσωπο παιχνίδια, όπως το «κούκου-τσα», για παράδειγμα, που διατηρούνται με ανταλλαγή αμοιβαίων χαμόγελων, βλεμμάτων ή άλλων εκφράσεων, τροφοδοτούν μια θετική συναισθηματική επικοινωνία και διευκολύνουν την έκφραση και κατανόηση συναισθηματικών αντιδράσεων. Επίσης, στο πλαίσιο κοινωνικών καταστάσεων και αλληλεπιδράσεων, κυρίως αυτών που είναι άγνωστες ή ανησυχητικές (π.χ., ένα καινούργιο παιχνίδι, ένα άγνωστο πρόσωπο, ένας νέος χώρος), ανιχνεύουν και αποκωδικοποιούν τη συναισθηματική έκφραση του άλλου, της μητέρας τους για παράδειγμα, και τη χρησιμοποιούν για να κατευθύνουν τη συμπεριφορά τους (π.χ. να εξερευνήσει το βρέφος έναν νέο χώρο ή αντικείμενο αν η συναισθηματική έκφραση της μητέρας είναι θετική και ενθαρρυντική, ή

να παραμείνει κοντά της αν εκείνη εκφράζει ανησυχία) (Campos et al., 2000).

Το αρχικό ενδιαφέρον των βρεφών προς τα άτομα πρωταρχικής φροντίδας και τα άτομα του οικείου περιβάλλοντος σταδιακά επεκτείνεται σε άλλους ενήλικες και παιδιά στα ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια στα οποία πλέον συμμετέχουν, όπως ο βρεφονηπιακός ή ο παιδικός σταθμός. Τα νήπια μαθαίνουν πολλά παρατηρώντας, επικοινωνώντας και μιμούμενα άλλα παιδιά. Μέσα από το διευρυμένο αυτό πλαίσιο σχέσεων, τα νήπια μαθαίνουν να προσαρμόζουν την κοινωνική συμπεριφορά τους στις διαφορετικές περιστάσεις και τις ανάγκες των συντρόφων τους, όπως να μοιράζονται, να παρηγορούν και να βοηθούν τους άλλους (Cutting & Dunn, 2006). Μαζί με τέτοιες εκδηλώσεις προ-κοινωνικής συμπεριφοράς, εκφράζουν και πειραματίζονται με την επιθετικότητα όταν έχουν διαφωνίες ή συγκρούσεις με τους συνομηλίκους τους (όπως, για παράδειγμα, όταν επιθυμούν το ίδιο παιχνίδι), δοκιμάζουν τα όρια και επιδιώκουν να ικανοποιήσουν ή και να επιβάλουν τις επιθυμίες τους. Σταδιακά, κατανοούν καλύτερα κοινωνικές και πολιτισμικές προσδοκίες και κανόνες συμπεριφοράς, συμπεριλαμβανομένων κανόνων σχετικών με την έκφραση των συναισθημάτων (Saarni, 2011).

Οι κατακτήσεις αυτές επιτρέπουν στα παιδιά να δημιουργούν και να διατηρούν ικανοποιητικές διαπροσωπικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Συνδέονται με τη σταδιακή ανάπτυξη δεξιοτήτων ώστε να ανταποκρίνονται επαρκώς σε κοινωνικές καταστάσεις και να αλληλεπιδρούν με τους συνομηλίκους τους (Χατζηχρήστου, 2011, τόμος 1). Οι κοινωνικές δεξιότητες στις οποίες αναφερόμαστε

συνήθως περιλαμβάνουν: (α) διαπροσωπικές δεξιότητες, όπως το να μπορεί ένα παιδί να μοιράζεται, να ζητάει άδεια όταν απαιτείται, να ζητάει κάτι που επιθυμεί, να ακούει προσεκτικά τους άλλους, να περιμένει τη σειρά του, να παροτρύνει ή να προσκαλεί κάποιιο άλλο παιδί ή ενήλικα σε μια δραστηριότητα, (β) δεξιότητες επίλυσης προβλημάτων, όπως να ζητάει βοήθεια, να δέχεται και να αναλαμβάνει τις συνέπειες μιας πράξης, να συμβιβάζεται όταν χρειάζεται, να συνεργάζεται σε διάφορες καταστάσεις, (γ) δεξιότητες επίλυσης συγκρούσεων, όπως να διαχειρίζεται τον θυμό και τα έντονα συναισθήματα, να μπορεί να πει όχι, να διεκδικεί, (δ) δεξιότητες κοινωνικής αποδοχής, όπως να έχει καλούς τρόπους (π.χ. να λέει «παρακαλώ», «ευχαριστώ», «συγγνώμη») (Χατζηχρήστου, 2011, τόμος 6, σελ. 20).

Οι κοινωνικές δεξιότητες που αναπτύσσονται συμβάλλουν στην αποδοχή από τους συνομηλίκους, στη θετική στάση από σημαντικούς άλλους, στη θετική αυτοαντίληψη, στην προσαρμογή και τη σχολική επίδοση (McClelland & Morrison, 2003· Χατζηχρήστου, 2011, τόμος 6). Αντίθετα, δυσκολίες στον τομέα αυτό δημιουργούν εμπόδια στις σχέσεις με συνομηλίκους και στη σύναψη φιλικών σχέσεων αλλά και στη σχολική προσαρμογή και επίδοση.

Όπως συζητιέται εκτενώς στο Κεφάλαιο 3, οι σχέσεις με τους συνομηλίκους γίνονται ιδιαίτερα σημαντικές στην προσχολική ηλικία, όπου η ομάδα των συνομηλίκων αποτελεί κύριο τόπο εκδήλωσης της κοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών, ενώ αναπτύσσονται οι πρώτες φιλίες. Αρχικά, οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ συνομηλίκων είναι περισσότερο δυαδικές, επειδή τα μικρότερα παιδιά δυσκολεύονται να συντονίσουν περισσότερες από

μία σχέσεις. Αυτός μπορεί να είναι ένας λόγος για τον οποίο δύο παιδιά που παίζουν μαζί δεν δέχονται ένα τρίτο στο παιχνίδι τους ή που η συνεύρεση πολλών παιδιών στην ίδια δραστηριότητα μπορεί να οδηγήσει σε συγκρούσεις. Στη συνέχεια, οι αλληλεπιδράσεις αυτές επεκτείνονται καθώς τα παιδιά διευρύνουν τις ομάδες παιχνιδιού, αναζητούν συντρόφους για τα παιχνίδια τους αλλά και αναπτύσσουν περαιτέρω τις κοινωνικές και συναισθηματικές τους δεξιότητες. Οι σχέσεις με τους συνομηλίκους είναι σημαντικές διότι στο πλαίσιο τους τα παιδιά εξασκούν και βελτιώνουν τις κοινωνικές τους δεξιότητες, παρέχουν πληροφορίες για την κοινωνική συμπεριφορά άλλων παιδιών και αποτελούν πλαίσιο σύγκρισης του εαυτού με τους άλλους, είναι πηγή συναισθηματικής υποστήριξης αλλά και ανατροφοδότησης, και αποτελούν μοντέλα για κατοπινές σχέσεις (Χατζηχρήστου, 2011, τόμος 6).

Η ανάπτυξη των σχέσεων με συνομηλίκους γίνεται σταδιακά και δεν είναι ίδια για όλα τα παιδιά. Ανάλογα με την προσωπικότητά τους, τις εμπειρίες τους, την αυτοπεποίθησή τους, τις συναισθηματικές και κοινωνικές τους δεξιότητες, τις προηγούμενες σχέσεις τους, τα παιδιά συναναστρέφονται με τους συνομηλίκους και σχετίζονται μαζί τους περισσότερο ή λιγότερο εύκολα, ενώ κάποια μπορεί να δυσκολεύονται πολύ (Denham & Brown, 2010). Η δημιουργία ευκαιριών ώστε τα παιδιά να συναντούν και να γνωρίζουν διαφορετικούς ανθρώπους και άλλα παιδιά συμβάλλει στην ανάπτυξη φιλικών σχέσεων με τους συνομηλίκους. Το κοινό παιχνίδι και οι δραστηριότητες σε ομάδες, για παράδειγμα, είναι βοηθητικές στο να αλληλεπιδρούν τα παιδιά μεταξύ τους και να κάνουν σχέσεις. Οι προτιμήσεις,